

Т. Қартаева* , **С. Ашимова**

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы қ.

*e-mail: kartaeva07@mail.ru

ЖЕТІСУ ЖӘНЕ ШЫҒЫС ҚАЗАҚТАРЫНЫҢ ДӘСТҮРЛІ МӘДЕНИЕТІ ФОТОҚҰЖАТТАРДА (ЛЕЙБИН ЖӘНЕ БУЛГАКОВ АЛЬБОМЫ БОЙЫНША)

«Қазақ халқының аймақтық этнографиясы» тарихи этнография ғылымының бір бағыты ретінде әртүрлі өңірде орналасқан қазақтардың шаруашылықты жүргізу қарекетіне қарай дәстүрлі мәдениеті мен тұрмысына қарай қалыптасқан ерекшеліктерді анықтайды, әрі бұл бағыттағы зерттеудің ғылымда маңызы зор. Осыған байланысты қазақ халқының бір аймақтағы ғасырлар бойына қалыптасқан дәстүрлі шаруашылығы, материалдық мәдениеті, соның ішінде баспанасы, тұрмыстық бұйымдары, киім-кешектері, ұлттық ойындар, музыкалық аспаптары, мерзімдік қоныстары, дәстүрлі көлік жүйесі тіркелген деректер, құжаттар қатарын фототүсірілімдер қамтиды. Тарихи дәуірлерде жасалған фототіркеулер мұрағат құжаттары және музей қорларындағы құнды экспонаттар қатарын құрайды. Көне фотоқұжаттар негізінде жергілікті жердің мәдени ландшафтына сәйкес, мерзімдік қоныстар мен жайылымдарды игеру ерекшеліктері, көш кезінде жүк арту, көште жүру тәртібі, көш жолдарының типтерінің тарихи-этнографиялық реконструкция жасау аса маңызды. Біз зерттеу нысанына алып отырған оңтүстік-шығыс, шығыс өңірдің аймақтық ерекшелігін көрсететін фотодеректер негізінде байырғы этнографиялық ұғымдар мен категорияларды ғылыми-практикалық қырынан игерудің отандық этнология ғылымы үшін маңызы зор. Біз зерттеуге алып отырған оңтүстік-шығыс және шығыс аймақ қазақтарының тарихи этнографиясында кейбір фотоқұжаттар «дәстүрлі кезең мен бүгінгі трансформацияланған қоғам қарекеттерінің астасуы» мәселесінде өзгеріске енген немесе жойылып кеткен сирек құндылықтарды нақтылауға айғақ болады.

Мақаланың мақсаты – Лейбин және Булгаков альбомдарын Жетісу және шығыс қазақтарының дәстүрлі мәдениетінің дереккөзі ретінде талдау.

Түйін сөздер. Лейбин альбомы, Булгаков альбомы, аймақтық этнография, фототіркеу, визуалды этнодерек.

T. Kartaeva*, S. Ashimova

Al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty

*e-mail: kartaeva07@mail.ru

Traditional culture of Kazakhs of the Zhetysu and the East in photo documents (according to the album of Leibin and Bulgakov)

«Regional ethnography of the Kazakh people» as a branch of the science of historical ethnography defines the features formed by the traditional culture and way of life of Kazakhs settled in different regions, based on their efforts to manage the economy, and research in this direction is of great importance. In this regard, traditional Kazakh farms, material culture, including housing, household goods, clothing, national games, musical instruments, periodic settlements, and a traditional transport system have developed in one region for centuries. Photo registrations created in historical epochs represent a number of valuable exhibits from archival documents and museum collections. On the basis of ancient photographic documents, according to the cultural landscape of the area, the features of the development of periodic settlements and pastures, the household plot, the order of movement, historical and ethnographic reconstruction of the nomadic styles are especially important. Of great importance for the national ethnological science is the study of indigenous ethnographic concepts and categories from a scientific and practical point of view on the basis of photo data reflecting the regional specifics of the South-East, the Eastern region, which we take as an object of research. In the historical ethnography of the Kazakhs of the southeastern and eastern regions selected for study, some photographic documents indicate those cultural artifacts that have undergone changes or vanished in the light of the «combination of the traditional period and today's transformed societies».

The purpose of the article is to analyze the albums of Leibin and Bulgakov as a source of the traditional culture of Zhetysu and the Kazakhs of the East.

Key words. Leibin's album, Bulgakov's album, regional ethnography, photo registration, visual ethnosource.

Т. Картаева*, С. Ашимова

Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы

*e-mail: kartaeva07@mail.ru

Традиционная культура казахов Жетысу и Востока в фотодокументах (по альбому Лейбина и Булгакова)

«Региональная этнография казахского народа» как направление науки исторической этнографии определяет особенности, сформированные традиционной культурой и бытом казахов, расселенных в разных регионах, на основе их усилий по ведению хозяйства, и исследования в этом направлении имеет большое значение. В связи с этим, в одном регионе на протяжении веков сложились традиционные хозяйства казахского народа, материальная культура, в том числе жилье, бытовые изделия, одежда, национальные игры, музыкальные инструменты, периодические поселения, традиционная транспортная система. Фоторегистрации, созданные в исторические эпохи, представляют собой ряд ценных экспонатов из архивных документов и музейных фондов. На основе старинных фотодокументов, в соответствии с культурным ландшафтом местности, особенно важны особенности освоения периодических поселений и пастбищ, приусадебного участка, порядок передвижения, историко-этнографическая реконструкция типов улиц. Важное значение для отечественной этнологической науки имеет изучение коренных этнографических понятий и категорий с научно-практической точки зрения на основе фотоданных, отражающих региональную специфику Юго-Востока, Восточного региона, которые мы берем как объект исследования. В исторической этнографии казахов юго-восточного и восточного регионов, избранных для изучения, некоторые фотодокументы свидетельствуют о тех культурных артефактах, которые претерпели изменения или исчезли в свете «совмещения традиционного периода и сегодняшних трансформированных обществ».

Цель статьи – проанализировать альбомы Лейбина и Булгакова как источник традиционной культуры Жетысу и казахов востока.

Ключевые слова: Альбом Лейбина, Альбом Булгакова, региональная этнография, фоторегистрация, визуальный этноисточник.

Кіріспе

Қазақ халқының иллюстративті тарихында фотоқұжаттар маңызды орын алатыны сөзсіз. Мұрағат және музей қорларында, сирек кездесетін кітаптар мен басылымдар беттерінде фотосуреттер көрнекі түрде маңызды ақпаратты камтиды. Олардың кейбір нұсқалары өткеннің қайтарымсыз жойылып кеткен аспектілерін ашу және тарихи жазба деректерде көрсетілмеген жайттарды анықтау мақсатында өте құнды болып табылады.

Материалдар мен әдістер

Тарихи этнологияның негізгі бағытының бірі тарихи, дәстүрлі қоғам келбетін фотоқұжаттар, фототіркеулер негізінде зерттеу. Сондықтан бұл мақалада оңтүстік-шығыс, шығыс қазақтарының, яғни Шу, Іле, Қаратал, Ертіс өзендері аңғарындағы қазақтардың аймақтық этнографиялық ерекшелігін фотоқұжаттар негізінде айғақтауды мақсат еттік. Аймақ қазақтарына қатысты фотоқұжаттар коллекциясы музейлік құндылық ретінде ҚР Мемлекеттік Орталық музейінде (бұдан әрі – ҚРММ), Қазақстан Рес-

публикасы Орталық мемлекеттік кино-фото құжаттар және дыбыс жазбалары архивінде (бұдан әрі – ҚР ОМ КФҚДЖА // <http://kfdz.kz/>), Кунскамерада, яғни РФА Антропология және этнография музейінде (бұдан әрі, Кунскамераның фотоқұжаттарының музейлік шифрында қолданылатын кодқасәйкес – МАЭ) жинақталған. М.С. Дудин, К.Н. де-Лазари, И.С. Поляков т.б. түсірген экспонат-фотолар коллекциясы 1898 жылы Кунскамера директоры В.В. Радловтың «Дала генерал-губернаторлығы қазақтарының тұрмысына қатысты этнографиялық бұйымдарды жинау» туралы жарлығымен толығымен түскен. И.С. Поляков 1877-1880 жылдар аралығында Семей мен Жетісу өңірінен түсірген фотоколлекциясының жергілікті қазақтардың күнделікті өмірінен берер ақпараты зор (Прищепова, 2011: 24, 46). Д. Багаевтың фотоколлекциясы ҚР ОМ КФҚДЖА, ҚРММ, Павлодар қаласындағы Д. Багаевтың музей-үйі қорында сақталып, өте сирек кездесетін ақпараттарды береді.

Біз зерттеу нысанына алған аймақ қазақтарының этнографиялық иллюстрациясын саралауға XIX ғасырдың аяғы мен XX ғасырдың бас кезіндегі фотоқұжаттарды іріктеп

алдық. Этнографиялық далалық зерттеуде, музейлік этнографияда ұлттық құндылықтарды фототіркеудің өзектілігі өз маңызын жойған жоқ. Тарихи фототіркеулер пленка, басылымдық, репродукциялық фотоқорларды құраса, қазіргі заманғы этнобарлау, этноэкспедициялар фототіркеуінде цифрлы қорда сақтау, цифрлы шифрлау әдісі тиімді (Ушаков, 2014; Громов, 2005; АЭМ) Өткен дәуірдегі фотобасылым, фотопленкалар түріндегі тіркеулерді ғылыми өңдеу, атрибуциялау негізінде қайта басу «құжаттарды цифрландырудың» заманауи талаптарына жауап береді.

Фотокұжаттарды дереккөз ретінде қарастыру күрделі және ауқымды тақырып, сондықтан бұл мақалада П.А.Лейбин мен Булгаков альбомын талдаумен шектелеміз.

ҚР Ұлттық кітапхананың сирек кездесетін кітаптар мен қолжазбалар қорында сақталған Павел Абрамович Лейбин мен Булгаков фотоальбомдарының аймақ қазақтарының иллюстрациялы этнографиясының деректілігі ретінде маңызы зор (бұдан әрі – Лейбин альбомы; Булгаков альбомы).

Мақалаға негіз етіп алынған П.А. Лейбин мен Булгаков альбомындағы фотокұжаттардағы дәстүрлі қоғам құндылықтарын жазба деректердегі ақпараттармен негіздедік.

Нәтижелер мен талдаулар

Лейбин альбомының құрастырылуы және мазмұны.

Қазақстан еврейлері тарихында жарқын із қалдырған Павел Абрамович Лейбиннің әкесі Абрам, атасы Соломон да фотография ісімен шұғылданған. Атасы Соломон Семей қаласына генерал-губернатор Г.А.Колпаковскийдің қолдауымен 1865 жылы Томск губерниясынан келіп қоныстанған (Гринберг, 2005: 10). Келіп жеткен ақпараттар бойынша фотография ісін Германия немесе Франциядан үйренген. Семей қаласында фотография ісінің негізін қалап, Шоқан Уәлиханов пен М.Достоевский, Құнанбай мен Абай отбасының портретінің авторы ретінде тарихта аты қалады. Соломонның ұлы Абрам Верный қаласына 1872 жылы орналасып, әкесінің ізімен Верныйда фотография ісін жолға қояды. Абрам Лейбиннің өлкені фототіркеу арқылы Ресейлік патша үкіметіне таныстыруы император тарапынан қолдауға ие болып, 1896 жылы «императорлық күміс медальмен, ал 1903 жылы «императорлық алтын медальмен» марапаттала-

ды. Әйелі Сара екеуінің үлкен ұлы Павел інісі Бариспен бірге Верныйда кітап, баспа, жарнама ісін дамытады, сондай-ақ Павел Лейбин Жетісудың картасын жасайды. 1910 жылы Верныйда болған жойқын жерсілкінісінен Абрамның әйелі Сара мен Павелдің әйелі қатты зақым алып, денсаулықтарының төмендеуіне байланысты Верныйдан қоныс аударуға мәжбүр болады. Қарт фотограф Жетісу облысының әскери губернаторына жазған хатында: «Жетісу – менің екінші Отаным, менің өмірдегі барлық жетістіктерім, ең жақсы естеліктерім, адамдармен ең жақсы байланысым осы қаламен байланысты. Жетісумен арадағы қарым-қатынасты үзу маған ауыр тиюде, бірақ мұнда қалу да азапты», – дейді (Гринберг, 2005: 11)

Картография, баспа ісімен қатар, фотография тарихында аты қалған Павел Абрамович Лейбин Ресей патшасы Романовтар әулетінің таққа отырғанына 300 жыл толуына орай 1913 жылы Верный қаласында ұйымдастырылған Жетісу ауылшаруашылық өндіріс көрмесіне қатысып, көрме фототографы қызметін атқарған (Проскурин, 2001: 51-62; Брусиловская, 2018).

Көрмеге сол кезеңдегі Жетісу облысына қараған Лепсі, Қапал, Жаркент, Верный, Бішкек, Пржевальск уездерінің қазақтары қатысып, бірнеше киіз үй тігілген. №89 фото «Қазақ көрмесі» деп аталып, алайды объективке тек үш киіз үй сыйған. №78-79, 90-118, 120-122 фотолар киіз үйдің ішінде құрылған ішкі интерьер мен үй ішінде көрсетілген қолөнер бұйымдары, тұрмыстық, шаруашылық бұйымдар, аң терілері, қару-жарақтар экспозициясын таныстырады.

Киіз үйлердің жанынан өрмектер құрылып, қазақ әйелдері тоқымашылық өнердің үлгісін көрсетеді. Көрме аясында Алматының тау баурайларында бәйге, батырлар сайыстары, аңшылар көрмесі ұйымдастырылады. Альбомға енген «Батырлар сайысы» фотосы ат үстінде найзаласу сайысы барысында, «Бәйге», «Аламан бәйге», «Аңшылар», «Музыканттар», «Батыр» көрме аясында өткен түрлі мәдени шаралар кезінде түсірілген.

П.А. Лейбин аталмыш көрме барысында жасаған фототіркеулерінен 139 түсірілімді шығарып, Жетісу облысы Әскери губернаторы генерал-лейтенант Михаил Александрович Фольбаумға арнап сыйлық альбом етіп ұсынады. Альбомға енген фотолар жоғарғы жағынан реттік санмен белгіленген (Лейбин альбомы, №1-139), әр фотоның астына автордың өз қолымен жазған атауы берілген.

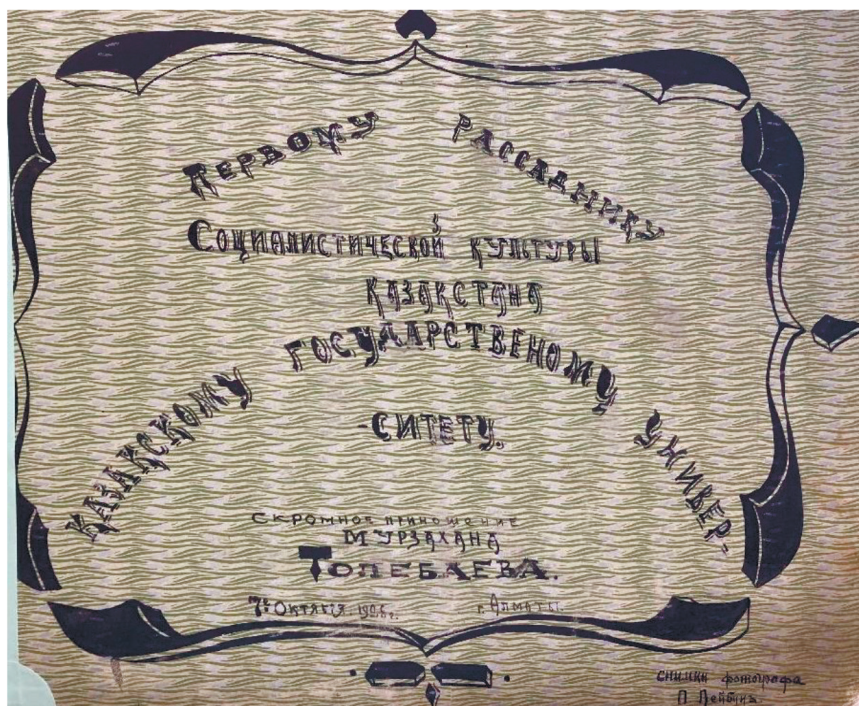
П.А. Лейбин аталмыш көрме кезінде түсірген «Верный қазақтары» мазмұнындағы фотоқұжаттардың 28 данасы МАЭ қорында жинақталған. «МАЭ» музейлік паспортында фотоқұжаттардың кейбірінің музейлік паспортында Павел Соломонович Лейбинге және кейбірінде А.С. Лейбинге (Абрам Соломонович) тиесілі деп көрсетілген. Дұрысында Павел Абрамович Лейбинге (П.А.Лейбин) тиесілі деп көрсетілуі қажет (<http://collection.kunstkamera.ru/entity/OBJECT?person=3648150>).

Кеңестік ұжымдастыру кезеңінде 1928 жылы 7 қазанда Алматының қара базарынан осы альбомды Алаш қозғалысының қайраткері, Алашорданың Қапал уездік кеңесінің және «Еркін дала» қозғалысының мүшесі, жергілікті Алаш милициясын құруға ат салысқан Мырзахан Төлебаев сатып алған (Төлебаев Мырзахан. Ұлттық Энциклопедия. 1998, 8 том.). М.А. Фольбаумға арнап құрастырған П.А.Лейбиннің бұл фотоальбомын М. Төлебаевтың кімнен сатып алғаны, сатқан адамның қолына альбомның қалай түскендігі жайында жазба дерек жоқтың қасы.

М. Төлебаев бұл альбомды өзінің сатып алған уақыты «1928 жыл 7 қазан» күнін көрсетіп қазіргі Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университетінің 1934 жылы құрылу құрметіне университет кітапханасына тарту етеді. Альбомның алғашқы бетіне «Первому рассаднику Социалистической культуры Казахстана Казахскому Государственному университету. Скромное приношение Мурзахана Төлебаева. 7-е октября 1928 г. Г.Алматы. Снимки фотографа П.Лейбин» деген қолтаңбаны сиямен салынған рама ішіне жазады (1-сурет). Яғни бұл альбомның «ҚазҰУ-дың 90 жылдық тарихында» елеулі орны бар. Кейін бұл фотоальбом Алматыдағы Ұлттық кітапхананың сирек кездесетін кітаптар мен қолжазбалар қорына өтеді.

Альбом П.А.Лейбиннің түсірілімдері екенін М.Төлебаевтың өзі парақтың төменгі оң жақ бұрышына жазып қойса да, «Ұлттық энциклопедия», «Алаш» электронды кітапхана сайтында 1913 жылғы аталмыш көрме экспозициясын қамтыған осы фотоларды М.Төлебаевқа теліп қате ақпарат берген.

Альбомға енген фотосуреттер номерленіп, картонды бетке желіммен жапсырылған.

1-сурет. Алашордашы Мырзахан Төлебаевтың П.А. Лейбин альбомын Қазақ Мемлекеттік университетіне (қазіргі Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ) сыйға тарту қолтаңбасы. 1934 жыл

П.А. Лейбин көрмеден түсіріп алған «Музыканттар» деп атаған фотода бір топ әнші-жыршылардың ортасында домбыра ұстаған Жамбыл Жабаев та түскен (Лейбин альбомы, №84/29 п). Бұл Жамбыл Жабаев туралы алғашқы жарияланымдардың бірі болып саналады (Садырбайұлы 1996, 5).

П.А. Лейбиннің Жамбыл Жабаев түскен осы фототүсірілімін Шу өзені бассейнін суландыру жобасының жетекшісі, қатынас жолдар инженері В.А. Васильев өзінің Шу аңғары зерттеулерінің нәтижесін ғылыми айналымға ендіруге «Қазақ оркестрі» деген атаумен көшіріп басады (Васильев, 1915, 166а).

В.А. Васильевтің осы шығармасын көркемдеуге П.А. Лейбиннің «Аушы құстар ұстаған аңшылар» (Лейбин альбомы, №86/ Васильев, 1915, 164а) атты фотосын да қолданған.

П.А. Лейбин 1913 жылы түсірген осы фотоларының кейбірін 1914 жылы жарыққа шыққан «Азиатская Россия» кітабы ішкі мазмұнын көркемдеуге берген. Соның бірі П.Лейбин «Күйеу жігітке барар алдындағы қыздар» («Перед поездкой к жениху» №55, 10 п) деп атаған фотоны «Жетісудың бай отбасының қыздары» деген атаумен «Азиатская Россия» көшіріп басқан (Азиатская Россия, 1914, 1 т.: 152а). П.А.Лейбин түсірген бұл фотоның дұрыс атауы «Қалыңдықтар» немесе «Ұзатылар алдындағы қыздар» болуы керек еді. Фотоларға берілген атаулардағы қателік П.А. Лейбиннің қазақ

тілін толық меңгермегендігі немесе жергілікті қазақтардың орыс тілінде жеткілікті түсіндіре алмауынан болса керек, – деп ойлаймыз. Фотоның атауы екі түрлі болғанымен мазмұны бір, ұзатылар жастағы бойжеткен қыздар екені, әрі киімдерінен ауқатты отбасынан шыққан қыздар екені байқалады. П.А. Лейбин фотоальбомының мазмұны фотолардың тек ауыл шаруашылық көрмесі шаралары ғана емес, Верный маңындағы мерзімдік қоныстар мен көш жолдарын да қамтығанын нақтылайды.

Альбомға оңтүстік-шығыстағы қазақ ауылдарын аралау барысында «Жетісу қазақтарының көші» «Киіз үй жинау», «Тең арту», «Үй тігу», «Көш жолында» (№11-13, 15-18) сияқты тақырыптарда түсірген фотоларда енген.

П.А. Лейбиннің аталмыш альбомға енген «Қой сауу» деп аталатын фотосында шешесі мен қызының қой сауу кезі жеке бір қойды сауу кезінен түсірілген (2 ә сурет). Ал П.А.Лейбин өзінің әріптесі В.А.Васильевке топтық қой сауу үрдісін ұсынады (2 в сурет; Васильев 1915, 156а). Фотода елу шақты сауын қойын екі жаққа бөліп бір желіге көгендеп байлап, 4 әйелдің қатар сауып отырғанын көруге болады. Далалық зерттеулер кезінде сұхбаттасқан «дерек кісілер» Жетісу өңірінің жайлауларында қойды көгендеп сауу ХХ ғасырдың 60-70-ші жылдарына дейін жалғасқанын айтады. Қазіргі таңда қойды көгендеп сауу бұл өңірде қолданыстан шыққан.

2-сурет. Қой сауу. Верный уезі, П.А. Лейбин фотосы, 1913 ж.: а) МАЭ И 1292-13); ә) Лейбин альбомы, №22; в) МАЭ И 1292-14; Васильев 1915, 156 а.

«Бие сауу» (Лейбин альбомы, №19-21) Жетісудың нақты қай жайлауында түсірілгені айтылмағанымен шұрайлы мерзімдік қоныс екені анық байқалады. «Бие сауу» фотосының бірінде құрықтың жібін биенің басынан өткізіп құрық сабын үстіне қойып қою арқылы арқылы биені сауу кезінде жуасытып тұру сәтін және ұсталар соққан дәстүрлі қаңылтыр көнекті көрсетеді (3 а сурет Лейбин альбомы, №20; МАЭ И 1292-

12). Екінші фотода құрық бие мойнына сүйелген (3 ә сурет. Лейбин альбомы, №21). Биені құрық қойып жусату әдісі дәстүрлі жайылымда болса, қазіргі кезде биені қорада байлау, биелерді желіде байланған құлын қораға әкеп сауу ауыстырды (4 а,ә сурет). Тарихи дәуірдегі фототіркеулер көне ғұрып, дәстүрлердің қазіргі заманда өзгеріске ұшырауын, трансформациялануын сараптауға негіз болады.

а

ә

3-сурет. Бие сауу, дәстүрлі жайылымда: а) Лейбин альбомы, №20, МАЭ И 1292-12; ә) №21.

а

ә

4-сурет. Бие сауу, бие қорада: а) құлынды бағанда желіндеу; ә) бие сауу. Жетісу облысы, Қапал ауданы, Быжы өзені аңғарындағы жайлау. АЭМ – 2022 ж, жаз.

Жетісу өлкесінде бие байлау, бие сауу дәстүрінің «(d) табиғат пен дүниеге қатысты білімдер мен әдет-ғұрыптар» санаты бойынша «Қазақ жылқышыларының көктемгі мерекелік

салт-дәстүрлері» деген атаумен 2018 жылы ЮНЕСКО Материалдық емес мәдениет мұралары тізіміне енгізілді. Жетісу жерінің шұрайлылығының өңір қазақтарының бие байлау

дәстүрі және қымыз мәдениетінің ерекшелігін сақтауда ролі зор. (<https://ich.unesco.org/en/lists>).

П.А. Лейбиннің «Аңшылар» атты фотосының көрмеге аңшылардың қасқыр, түркі, қарсақ сияқты түз жануарларын, марал сияқты қоңыр аңдарды тірілей, байлап алып келуді бейнелеумен ерекшеленеді. П.А. Лейбин «Аңшылардың» топтық фотосын да Васильев кітабын көркемдеуге ұсынған (Лейбин альбомы, №86-89; Васильев, 1915; 5-сурет). Оңтүстік-шығыс аңшыларының қасқырдың аузын буып, түлкінің, маралдың мойнына қарғы салып алып келуі, олардың қырағылығымен қатар, асқан батылдығын көрсетеді.

Қасқыр, түлкі, қарсақты тірілей қақпан салу арқылы не құс салу арқылы аулайды. Оңтүстік-

шығыс аңшыларының арасында дала аңдарына қақпан салу әдісінің кең қолданғандығы жайлы жазба деректер де аз емес. Соның бірі Жетісудағы қансонарды сипаттайтын І. Жансүгіровтың «Қақпан» өлеңі.

«...Жортқанды ойды – қырды, тамақ айдап,
Қалыпты қанды қақпан, қасқыр шайнап.
Қақпанды қазықтаған, арс – ұрс қауып,
Ызалы долы шіркін жатыр шайнап...
...Қу қақпан, күйсіз қақпан, жарлы қақпан,
Майланып бүгін қасқыр алды қақпан.
Сілейіп, қанжулы боп жатты көкжал,
Ығыр қып елге шапқан, зар жылатқан...».

(Жансүгіров, 2004: 269-271).

5-сурет. Құсбегілер және марал, қарақұйрық, түлкі, қарсақ, қасқырды тірілей көрмеге алып келген аңшылар. П.А.Лейбин фотосы, 1913 ж. Верный қ. Лейбин альбомы, №89.

Әрі аңшылықтың бұл көне әдісі Жетісу, оңтүстік-шығыста да осы күні де қолданыста (АЭМ) Құсбегілердің шоғырлы тобы Жетісуда құс салудың ерекше дамығанының дәлелі. Жетісудағы құсбегілік ерте кезден осы күнге дейін ұрпақтан ұрпаққа жалғасып отырған мұра. Атақты Қабылиса (Қабан) жыраудың «...Саяттың саңлақ бағы, құс қайырып...», – деуі саятшылық пен құс қайырудың Қабылиса жыраудың туып өскен Жетісу өңірін мекендеген тайпалардың аңшылық (аң қағу) кәсібінен ерекше орын алғандығының көрінісі. Сапарғали Бегалиннің «Қыран» поэмасына, Қазақстанның халық ақыны Қалқа Жапсарбаевтың «Уәли Шора құсшының әңгімесі» дастанына арқау болған

атақты құсбегі Жалайыр-Уәли Шора Қабылиса жыраудың замандасы, Жетісудан шыққан құстың тілін білген әулие (Қартаева, 2022: 60).

П.А.Лейбиннің «Аңшылар» топтамасындағы құсбегілік өнердің жалғасы оңтүстік-шығыста осы күні де жоғары деңгейде екендегі далалық зерттеулер барысында бақыланды және цифрлы фототіркеуге алынды (6-7 сурет). Қазақтың құсбегілік өнерінің «Сұңқармен аң аулау, адамзаттың тірі мұрасы» атаумен «(d) табиғат пен дүниеге қатысты білімдер мен әдет-ғұрыптар» санаты бойынша ЮНЕСКО Материалдық емес мәдениет мұрасы тізіміне енгізілуіне де Жетісу, Алматы облыстарындағы құсбегілік өнердің дамуы мен насихатталуы негіз болғаны анық (<https://ich.unesco.org/en/lists>).

6-сурет. Жартас қиясындағы бүркіт ұясы. Алматы облысы, Еспе шатқалы. АЭМ – 2022 ж, күз

7-сурет. Бүркітші Нұрданхан Бұрымбет және тазы жүргіртумен айналысып отырған Асылбекұлы Мұстафа, Жансерік Қобылан атты жастармен зерттеу тобының далалық зерттеу барысында кездесуі кезінен. Алғабас ауылы, Қапал ауданы. АЭМ – 2022, күз.

Алғабас сапарында тіркеуге алынған қолға үйретілген бүркіт 1 жаста, аты – Мұзбалақ. Балапан-бүркіт 2021 жылы күзде Еспе шатқал, тауларынан алынған. Нұрданхан ақсақал 2012 жылы Қытайдан қоныс аударған. 16 жасынан бастап 70 қыран құс баптаған, соның ішінде 13 қыранды қазақ жерінде баптап ұшырған. Бұл құсбегінің атақоныстағы 14-ші қыраны. Қыран құстардың ішінде бүркіт ұясын таудың қия жартасына, шыңға салады. «Ұлын ұяға, қызын қияға қондырды», – деген қазақ мақалындағы «қия» сөзі осы жартас қиясынан алынған. Көп өсіп-өнбейді, 1-2 жұмыртқаны шәулісі мен ұябасары кезектесіп басады. Ұяны тек балапан басып, оны қанаттанғанша пайдаланады, сосын қыран құстар (бүркіт, сұңқар) адам тиіспесе бір ұяны бірнеше рет пайдаланады, тек құсбегілердің балапан алғанын көрсе, бұл ұяға қайтып келмейді. Балапаны өсіп «темірқанат» деген күйге жетіп, ұшуға талпынғанда құсбегілер ұяға жоғарыдан түскен. Ұзын құрықпен мойнынан іліп немесе тор жауып, «кұндақтап бөлеп» алып, одан әрі аушылыққа баулыған. Құсбегілер баулыған аушы құсына қанша бауыр басса да қартайғанша ұстамаған, құстың табиғатына қарсы келмеген, аушы құстың ұрпақ әкелетін, жұптасатын (күйойнақ) жасына жеткенде қайта ұшырып жіберген (АЭМ).

Киіз басуда «білектеу», сырмақта «түр басу» (Лейбин альбомы, №23-24; МАЭ И 1292-15) үрдісінің ұжымдық жұмыс екені көрініс тапқан.

«Тұз үгету», «тұз булау» фотолары табиғатты дәстүрлі игерудің, тұрмыс қажетін өтеудегі халықтық білім жүйесінің көрінісі (Лейбин альбомы, №29-30). Шу өзенінің сол жағасындағы Наурыз шатқалында, Шудың сол сағасы Кочкар өзенінің жағасында, Ыстықкөл көлінің оңтүстік-шығыс жағалауында тұзды қатпарлар жиналған (Васильев, 1915, 202). Жергілікті қазақтар осы жердегі тұзды тұрмыс қажетіне өндеген.

П.А.Лейбин «Бәйге» ұлттық ат ойынан бірнеше фото түсірген. Альбомға «Бәйге алдында» (Лейбин альбомы, №130), бәйге аттарының жиналып шабуға дайындық кезі берілсе, аттардың бәйге шабу үрдісі кезінде түсірген «Аламан бәйге» (Лейбин альбомы, №134, 136) деп атаған фотосын инженер, гидролог В.А.Васильевке ұсынады. В.А.Васильев оны «Қазақ бәйгесі» деген атаумен басады (Васильев 1915: 168а). Бәйге мәресі ретінде Ресей туының тігілгені анық байқалады (Лейбин альбомы, №131, 135), бұл қазақ даласына жүргізген отарлық саясаттың ұлттық құндылықтарға да тісінің батырғанының айғағы.

В.А. Васильевтің жұмыс тобы Шу-Іле қазақтарының дәстүрлі тұрмысын жайлаулардан фототіркеуге алған. Тянь-Шань тауы етегінде жайлаулық қоныс пен жайылымнан жазғы 2,5 ай ішінде 8 095 000 мал басын есепке ала отырып осы жайлауға тағы 1500 000 мал басы сиятындай жайылым қоры барын айтады (Васильев 1915: 166). Олардың қатарында «Қазақ киіз үйінің сыртында» деп аталатын фотосуреттің мазмұны күрделі. Әйелдердің киіз басу көрінісі күз мезгілі екенін аңғартады. Киіз үйдің белдеу арқанына қыстырылған түрлі шаруашылық құралдарын қыл арқан, шөміш және киіз үйге сүйелген бірнеше ақши орандысын көруге болады (Васильев 1915: 158а).

«Жайлау», «Іле мен Шу аралығы» фототіркеулер мерзімдік қоныстан, ал «Іле өзенінің төменгі ағысы бойындағы сексеуілді алқап», «Шу өзенінің төменгі ағысы бойындағы сексеуілді алқап», «Іле өзенінің төменгі ағысының ескі арнасы бойындағы Бақанас өңіріндегі сексеуілді алқап» фототіркеулер сексеуілдің тұрмыс қажетін өтеудегі маңызды табиғат өнімі екенін аңғартады (Васильев 1915, 80а, 84а, 90а, 92а, 98а). В.А. Васильев өзінің осы еңбегімен П.А.Лейбин екеуі арасындағы серіктестік байланысты көрсеткен.

Булгаков альбомының құрастырылуы және мазмұны.

ҚР Ұлттық кітапхананың сирек кездесетін кітаптар мен қолжазбалар қорында сақталған «Альбом Булгакова» деген атаумен тіркелген картонды альбомның қорға алу тарихы жазылмаған. Альбомға бұл атаудың берілуі екінші бөлімінде жазу машинкасымен басылған «Булгаков» деп көрсетілген қолтаңбамен байланысты. Альбом бір біріне біріктірілген екі бөлімнен тұрады: *бірінші бөлімі* XIX ғасырдың соңы – XX ғасырдың бас кезінде түсірілген, *екінші бөлімі* 1926 жылы түсірілген фотолардан біріктірілген. Осы екі уақыттың фотоларын құрастырушы 1926 жылы біріктірген деп топшылауға болады.

Бірінші бөлімі: Альбомның бұл бөлімі Түркістан генерал-губернаторлығына қарасты облыстардан, қазақ жерінің оңтүстік-шығысынан және шығысынан, Таулы Алтайдан, Батыс Сібірден XIX ғасырдың соңы – XX ғасырдың бас кезінде түсірілген жалпы саны 90 фотосурет желіммен жапсырылған картонды беттер альбомның алғашқы парақтары ретінде қосымша біріктірілген. «Булгаков альбомына» біріктірілген беттер «Жетісу облысы», «Батыс

Сібір», «Семей облысы», «Пішпек уезі, Су-самыр», «Сырдария облысы» атты тақырыптарды қамтиды. Альбом алғашында Жетісу губерниялық кітапханасында сақталған, кейін Ұлттық кітапхананың сирек кездесетін кітаптар мен қолжазбалар бөліміне өткен. Булгаков альбомының біріктірілген алғашқы бөлімі, яғни біз зерттеуге алып отырған оңтүстік-шығыс, шығыс өңірге тиесілі фотолардың авторының кім екенін немесе Булгаковтың қолына бұл фото-парақтар қалай түскені жайында құрастырушы жазып қалдырмаған.

Екінші бөлімі: Жоғарыда көрсетілген «Булгаков» белгісін қойған автор бұл альбомға 1926 жылы «Ақтөбе: Әлімбетов, Қаратоғай, Ақтөбе болыстары» тақырыбынан түсірген суреттерден құрастырған. СССР Ғылым Академиясының Қазақстан экспедициясының антропологиялық отрядының негізгі жұмысы қазақ жерінің батыс өңірін қамтығаны белгілі.

Фотоальбомның бірінші бөлімінің алғашқы ішкі тақырыбы «Жетісу облысы» деп аталып, өңірден түсірілген 20 фотосуретті қамтиды.

«Тарантас» фотолары Семей-Верный пошта жолында, «Гастфорт өткелінен», «Тамерлік

станциясы мен Пржевальск уезі Кенгі мекені арасындағы пошта жолынан түсірілген. Тарантас – бір немесе екі атқа қатар жегілген, орындық қойылып жасалған күймесі бар, адам тасуға арналған, төрт дөңгелекті қатынас көлігі. Балуан Шолақтың «*Ойнап күліп бірге өскен Ғалияжан, Кел екеуміз мінейік тарантасқа*»; Шәкәрімнің «*Тарантас толып жатыр пар ат жеккен, Қараса көбі төре шенді шекпен*» деген сөздері тарантастың сипатын аша түседі (Қазақтың дәстүрлі этнографиялық, 5 том, 2017: 310). Зерттеушілердің де қатынас көлік құралы тарантас болғанын Егізбай Толыбаев есімді Қапал уездік басқарманың полицейі, әрі жолсерік жігіт ағасының осы көліктің алдында фотоға түсуі айғақтай түседі (8-сурет). Мерзімі көрсетілмегенімен «XX ғасырдың басы» деп топшылауға болады. 1867-1868 жж. «Уақытша ережелер» бойынша Ресей патшалығы жасауыл міндетін қосымша болыстар мен старшындарға жүктеген, сот орындаушылық қызметті де қоса міндеттеген (Қазақтың этнографиялық... 2017, 2 т.,: 364). Егізбай Толыбаевтың жасауыл болуы мүмкін. Егізбай Толыбаев жолсеріктің киімі дәстүрлі, басына бөрік, үстіне сырма күпі киіп, белін кісе белдікпен буынған.

8-сурет. Егізбай Толыбаев. Қапал уездік басқарма полицейі. XX ғасырдың басы. Фотографы белгісіз. Булгаков альбомы, 1-бөлім

«Түйе келесі», «Сергиополь тауының етегі» фотоларындағы жайылымда жүрген екі өркешті түйелер келесі, өзенді кешіп суаттап тұрған жылқы үйірі өлкедегі дәстүрлі мал шаруашылығының сипатын береді.

«Ақсу бекеті маңындағы қазақ киіз үйі» фотосы киіз үйдің артқы жағынан түсірілген, себебі киіз үйдің есегі көрінбейді. Киіз үйдің туырлығы түріліп тұруы күннің күндізгі уақыт екенін аңғартады. Көк майса шөптің ортасында

бір топ ер адамның ақылдасып немесе әңгімелесіп отырған кезеңін бейнелейді.

«Жетісулық қазақ» фотосының алдыңғы фонында өгізді ерттеп мінген қазақ және ерттеулі ат, ал артқы фонда күймелі арба жегілген ат көрінеді.

«Верный уезі тараншы әйелдері» атты фотоға үш жас ұйғыр әйелдерінің ортасында үстіне кең етек көйлек, сырма шапан, кимешек киген қазақ әйелі түскен. Фотоның Верный уезіндегі ұйғырлар мен қазақтардың қоралас отырған ауылынан түсірілгені анық.

«Батыс Сібір» деп аталған бөлімге Ертіс өзені бойындағы Омск қаласы мен Ертіс өзенінің төменгі ағысы бойындағы елі мекендер Семей өңірінен түсірілген 20 фото енген.

«Омск қаласы. Ертіс өзені қалалық бекетке паромның келуі» атты фотодағы кеме ағаш кесінділерінен құрастырылғаны анық көрінеді. Кемеге бірнеше адам, жүгімен отырғызылған.

«Егістіктегі қазақтар» фотосындағы шалғы, қолорақ сияқты шаруашылық бұйымдарымен қатар, егістік алқапта жұмыста жүрген бір әйел адам, төрт ер адамның бейнесі арқылы сол дәуірдің киім үлгісінен ақпарат береді.

«Семей облысы» деп аталған үшінші бөлім Өскемен өңіріндегі Ертіс жағалауы бойындағы егістік алқаптар мен Зайсан уезінің Көкпекті елді мекенін түсірген 50 фотоны камтиды.

Павлодар өңірінен Ертіс өзені үстіндегі адам таситын еспелі қайықтар, мен ауыр жүк өткізетін ағаштан құралған паромдар, кемелер жергілікті қазақтардың су жолдарын дәстүрлі игеруінің айғағы.

«Қарқаралы уезіндегі қазақ көші» атты фотода киіз үй артылған төрт дөңгелекті арба екі өгізге қатар жегілген. Өгіз жақын қашықтыққа көшетін ауылдардың көлігі, себебі ірі қараның тұяғы алысқа көшуге жарамаған. Көшу жолдары мен көшу типтері көшпелілер қоныстанған аймақтардың табиғатына байланысты қалыптасты. Жетісу, оңтүстік-шығыстағы шұрайлы жайылымдар таулы-тасты аймақтарда болғандықтан тау шатқалдарын бойлай көшпелілер «тік» немесе «вертикальды» көшіп отырды. Қарқара өңірі және Шығыс Қазақстан, Жетісу өңірі, ішінара Орталық Қазақстан көшпелілері арасында көшудің «тасымал» түрі қалыптасты. Көштің тасымал түрінде ауылдың бір бөлігі бірінші көшіп, белгілі жайлауға келіп қонған соң, жүк көліктерін қайта қайтарып, ауылдың қалған бөлігін көшірді. Тасымал көші 3-4 қатынауға дейін созылды. Көштің бұл түрі қысқа

жолға көшушілер арасында немесе жартылай көшпелі мал шаруашылығымен айналысатын тайпалар арасында қолданылды. Ең қысқа көшу қашықтығы 40 шақырым болған (Казахско-русские отношения в XVIII-XIX веках, 1964: 158).

Төрт дөңгелекті арбаның да кең қолданыста болған өңірі – оңтүстік-шығыс пен шығыс. Фотодеректер оңтүстік-шығыс пен шығыс қазақтары жүктерін арбаға артып, көшу көлігі түйе, ат және өгіз болғанын дәлелдеп отыр. Яғни, біз зерттеу нысанына алып отырған қазақтардан Әулиеата уезінде қоныстанған тамалардан басқасы қысқа қашықтыққа көшкен. Ал, Әулиеата тамалары жайлауға “Жетіқоңыр” көш жолы арқылы Бетпақдала, Арқаға барғаны белгілі. Салыстырып айтар болсақ, Сыр-Арал-Каспий аңғарында жүк негізінен түйеге артылды, себебі дөңгелекті арбалар көш керуен жолдары түскен Қызылқұм, Қаракұм, Арысқұм, Дариялықтақыр сияқты құмды алқапта жүруге қиындық тудырады, оның үстіне ұзаққа көшетін тайпалардың негізгі көлігі, ат пен түйе болды (Арғынбаев, 1969: 64).

Альбомға енген Пішпек уезі, Сусамыр өзені аңғарындағы жайлаудан түсірілген жалпы саны «Сусамыр жайлауы» тақырыбындағы 5 фотоның жайлаудың келбеті, қазақ жылқысының түрлері мен жергілікті қазақтардың дәстүрлі киім үлгісінен берер деректік маңызы жоғары. (Алибий, 1903: 358)

«Туркестанские ведомости» газетінің корреспонденті «Әлібии» атты автор Сусамыр жайлауының сипатын, шұрайлылығын «Қарақопалдағы Ханжайлау, Жуалы жайлауларынан асып түседі», деген. Сусамырға Әулиеата, Пішпек, Наманган, Әндіжан уездерінің қазақтары жайлауға келеді. Наманган қазақтары Сусамыр өзенінің сол жақ бетіндегі жайлауларды, ал Пішпек, Әндіжан уездері қазақтары Сусамырдың Пішпек жақ бетін, Әулиеата қазақтары Сусамыр өзенінің сол жақ бетіндегі Балықты, Шымбала, Қорымды, Дөңқорымды, Үшбұлақ, Қарала арша, Шеткіқорымды, Қарабалты жайлауларын иемденген. Сусамыр өзінің бастауын таудан аққан Үтмек, Алабел, Мостұр өзендерінің қосылысынан алады. Суы таза, мол. Сусамыр жайлауында тамыз айының ортасында күн салқындайды. Сол себепті күздеуге тамыз айында көтеріледі. Дөңқорымды қонысындағы тоғайда қабандар мекендейді. Қыста Сусамыр қонысында ел болмайды. Қысқы Сусамыр қасқырлардың қабандарға шабуылымен танылады (Алибий, 1903: 359).

Сусамыр дулаттардың жайлауы болған. Алғашқы ауылшаруашылығы санағында статистар келесідей мәлімет берген: «Талас, Мерке, Үшқорған дулаттары көктеу мен күздеуде Мойынқұм құмында, жазда Шотқала, Ұзын Ахмет, Сусамыр жайлауларына, ал Әулиеата уезінің батысында орналасқан дулаттар Александровск қыратының екі жақ сілімдеріндегі, Қаратау тауларының жоғарғы сілімдеріндегі жайлаулық жерлерге көшкен. Бұл жайлаулардың шөбі шүйгін, көк майса болғандықтан, мал тез семірген. Жайлауда дулат ауылдары тамыздың ортасына дейін, ал Мойынқұм құмдарында күздеуде қар түскенше отырған» (Материалы по киргизскому землепользованию, 1911: 72, 125). Осы Сусамыр жайлауының шұрайлылығы «Сусамыр – елдің жайлауы, Өмірдің бар ма байлауы» атты жолдармен халық әніне арқау болған. Ал, Верный уезінің дулаттары тұрақты бір жерде қыстағанымен, қыстың ауа райына қарай жайылымды ауыстырып отырды. Күрті өзенінен Балхаш көліне дейінгі аймақты алып жатқан Тауқұм болысын мекендеген ботпай руының ауылдары Ақжал, Жуантөбе қыстауында қыстағанымен, бұл жерде ұйытқып соққан боран, желдің әсерінен мал арып кетпес үшін ірі-қараны қыста қолға ұстамай, оларды Іле өзені қойнауындағы қамысқа қарай айдаған. Бұл өңірдегі ауылдар қоныстары Ақсүйек, Алажол, Токмақ уезі, Ботабөру, Қызылақтау, Аяқұм, Жирекоты, Жауқантөбе, Қамау елді мекендері болып саналады» (Баллицкий, 1873: 21-23).

Оңтүстік-шығыста қоныс тепкен дулаттар көшпелі және жартылай көшпелі мал шаруашылығымен, қосалқы шөп шабумен айналысты, ал қазақ жерінің оңтүстігінде қоныстанған дулаттар мал шаруашылығымен қатар егіншілікті қоса кәсіп етті (Баллицкий, 1873: 21-23; Загряжский, 1874: 97-98, 110-111).

Әулиеата уезіндегі қазақ ауылының, елді мекендер, Үлкенқопа өткелі, Шашқан өзенінен салт аттылардың кесіп өтуі тақырыбындағы фототіркеулер 15 фотоны қамтыған. XX ғасырдың басында Әулиеата қаласы көшелерінде салт

аттылардың жүруі, қала келбетінің сол уақыттағы дәстүрлі қоғам сипатының арылмағанының дәлелі.

Қорытынды

П.А. Лейбин мен Булгаков альбомдарындағы Жетісу мен шығыстан түсірген фотолар XIX ғасырдың соңы – XX ғасырдың бас кезіндегі дәстүрлі қазақ тұрмысының болмысын дәлмедел береді. Фотоқұжаттардың деректік маңызы жазба, мұрағаттық нарративтік құжаттармен пара-пар. Әрине, П.А.Лейбин мен Булгаков фотоальбомдарында кездесетін деректер оңтүстік-шығыс және шығыс қазақтарының аймақтық этнографиялық ерекшелігін айғақтайтын фотоқұжаттардың бір бөлігін ғана қамтиды. Бұл өңір қазақтарының этнографиялық фотодеректілігін кешенді қарастыру бір мақаланың аясында сыймайтындықтан, біз бұл зерттеуде екі автормен ғана шектеліп отырмыз.

Біз зерттеу нысанына бөліп алып отырған аймақ қазақтарының иллюстрациялық жинақтарының барлық көрнекі материалдарын бір мақала аясында қамту мүмкін емес. Бұл материалдардың этнографиялық құндылығы, дәстүрлі қазақ қоғамын шынайы бейнелейтін сирек құжаттар қатарында саналуында. Дәстүрлі құндылықтарымыз трансформацияға енген қазіргі заманда тарихи фотосуреттер «куәгер» ретінде құндылықтардың бастапқы қалпы мен бүгінгі қалпын салыстырмалы сараптау жасауға мүмкіндік береді.

Иллюстрациялық этнографиялық материалдарды одан әрі зерделеу өлке қазақтарының дәстүрлі мәдениеті мен тұрмыс-тіршілігінің әртүрлі тұстарын қайта жаңғыртуға негіз болады.

Мақала «BR18574057 «Қазақстанның оңтүстік-шығыс және шығыс аймақтарының (Шу-Іле ауданы, Тарбағатай және Алакөл алабы) мәдени мұрасын пәнаралық (археологиялық және тарихи-этнографиялық) зерттеу» мақсатты жобасы аясында жазылды.

Әдебиеттер

АЭМ – авторлардың экспедициялық материалдарынан: Быжы, Күрті, Еспе бағытындағы этнографиялық барлау, далалық жұмыстары, 2022, күз.

Азиатская Россия. (1914). Издание переселенческого управления главного управления землеустройства и земледелия. Том 1. Люди и порядки за Уралом. – Санкт-Петербург: Товарищества «А.Ф. Маркс». 576 с. + ил.

Альбом Булгакова. (1926). Антропологический отряд Казахстанской экспедиции Академии Наук. 21 лист.

Альбом П.А. Лейбина. (1913). Военному Губернатору Семиреченской Области генерал-лейтенанту Михаилу Александровичу Фольбаум от киргиз-Верненского уезда участвующих на Семиреченской сельско-хозяйственной промышленной выставке 1913 года, в память 300-летия Царствования Дома Романовых. Верный. 25 лист.

Алибий. (1903). Из долины Сусамыра. Туркестанские Ведомости, 1903. №58. 20 июля. С.358-359.

Аргынбаев Х. (1969). Қазақтың мал шаруашылығы жайында этнографиялық очерк. Алматы: ҚазССР-нің «Ғылым» баспасы. 170 б.

Баллицкий Ю. (1973). Заметки о кочевом населении в Верненском уезде (из записок организационных комиссий Семиреченской области). Туркестанские ведомости. №6. 6 февраля.

Брусиловская Е. (2018). Внимание снимаю. Казахстанская правда. 17 август.

Васильев В.А. (1915). Семиреченская область как колония и роль в ней Чуйской долины. Петроград. 277 с.

Громов Г.Г. (2005). Методика этнографических экспедиции. Вестник антропологии Института этнологии и антропологии им. Н.Н. Миклухо-Маклая РАН. №1(29). С. 122-143. <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=47855791> (Қаралған күні: 01.04.2023)

де-Лазари Константин Николаевич Собиратели. <http://collection.kunstkamera.ru/entity/OBJECT/75100?person=3513101&index=2> (Қаралған күні: 01.04.2023)

Гринберг И.Э. (2005). Евреи в Алма-Ате. Краткий исторический очерк. Алматы. Типография «Искандер». 380 с.

Жансүгіров І. (2004). Қақпан. /Көп томдық шығармалар жинағы. Алматы: Қазығұрт, 432 б.

Загряжский Г.С. (1874). Быт кочевого населения долин Чу и Сырдарьи. Туркестанские ведомости. Ташкент, 1874. №25, 28.

Лейбин Павел Соломонович. Собиратели. <http://collection.kunstkamera.ru/entity/OBJECT?person=3648150> (Қаралған күні: 01.04.2023)

Материалы по киргизскому землепользованию (1911). Сырдаринская область. Аулиеатаинский уезд. Ташкент.

Қартаева Т. (2022). Қабылисадағы дәстүрлі қазақ қоғамы. Қабылиса. Қабан жырау. Тарақ таңбалы тарлан. Алматы: Аспрап. 57-63 бб.

Қазақтың этнографиялық категориялар, ұғымдар мен атауларының дәстүрлі жүйесі. 2017. Энциклопедия. 5-томдық. Редактор: Н.Әлімбаев. Алматы: Әлем даму интеграция. 816 б.

Казахско – русские отношения в XVI – XVIII вв. (1961). Сборник документов и материалов. Алма-Ата: Издательство АНКазССР. 743 с.

Садырбайұлы С. (1996). Жамбыл жайындағы алғашқы жарияланымдар. Егемен Қазақстан. 19 сәуір. 5 бет.

Төлебаев Мырзахан. «Қазақстан»: Ұлттық энциклопедия. (1998). / Бас редактор Ә. Нысанбаев. Алматы: Қазақ энциклопедиясы Бас редакциясы.

Прищепова В.А. (2011). Иллюстративные коллекции по народам Центральной Азии второй половины XIX – начало XX века в собраниях Кунсткамеры. Санкт-Петербург: Наука. 452 с. +Ил.

Проскурин В. (2001). Евреи в Семиречье (XIX - начало XX в.) Из истории евреев в Казахстане (XIX в. – начало XX в.). Сборник статей. Алматы: КазгосИНТИ, с.51-62.

Ушаков Н.В. (2014). Цифровое фото и видео полевые материалы как новая форма музейных предметов. Вопросы музеологии. 2 (10). <https://cyberleninka.ru/article/n/tsifrovye-foto-video-polevye-materialy-kak-novaya-forma-etnograficheskikh-muzeynyh-predmetov/viewer> (Қаралған күні: 02.04.2023)

Browse the Lists of Intangible Cultural Heritage and the Register of good safeguarding practices/ <https://ich.unesco.org/en/lists> (Қаралған күні: 04.10.2022).

References

AEM – avtorlardyn ekspeditsiyalyk materialdarynan: Byzhy, Kurti, Espe bagytyndagy etnografiyalyk barlau, dalalyk zhumystary, [AEM-from the expeditionary materials of the authors: ethnographic exploration, field work in the direction of Byzhi, Kurty, Espe] 2022, kuz.

Aziatskaja Rossiya. (1914). Izdanie pereselencheskogo upravlenija glavnogo upravlenija zemleustrojstva i zemledeliya. [Publication of the Resettlement Department of the Main Department of Land Management and Land Use] Tom 1. Ludi i porjadki za Uralom. Sankt-Peterburg: Tovarishhestva «A.F.Marks», 576 s. + il.

Album Bulgakova. (1926). Antropologicheskii otriad Kazahstanskoi ekspedicii Akademii Nauk, [Album by Bulgakov Anthropological detachment of the Kazakh Expedition of the Academy of Sciences.] 21 list.

Album P.A.Leibina. (1913). Voennomu Gubernatoru Semirechenskoj Oblasti general-lejtenantu Mihijlu Aleksandrovichu Fol'baum ot kirgiz-Vernenskago uezda uchastvujushhih na Semirechenskoj sel'sko-hoz'jajstvennoj promyshlennoj vystavke 1913 goda, v pamjat' 300-letiya Carstvovanija Doma Romanovyh. [Album of P.A. Leibin. 1913. To the Military Governor of the Semirechensk Region, Lieutenant General Mikhail Alexandrovich Folbaum from the Kirghiz-Vernensk district participating in the Semirechensk Agricultural and Industrial Exhibition of 1913, in memory of the 300th anniversary of the Reign of the House of Romanov] Vernyj. 25 list.

Alibii. (1903). Iz doliny Susamyra. Turkestanskije Vedomosti, [From the Susamyr Valley] №58. 20 iyulya. S.358-359.

Argynbaev H. (1969). Kazaktyn mal sharuashylygy zhayynda etnografiyalyk ocherk. [Ethnographic essay on Kazakh animal husbandry]. Almaty: KazSSR-нің «Gylym» baspasy, 170 b.

Ballickii Ju. (1873). Zametki o kochevom naselenii v Vernenskom uezde (iz zapisok organizacionnyh komissij Semirechenskoj oblasti) [Notes on the nomadic population in the Vernensky district (from the notes of the organizational commissions of the Semirechensky region).] *Turkestanskije vedomosti*. №6. 6 fevralya.

Brusilovskaya E. (2018). Vnimanie snimayu. [Attention I'm taking off] *Kazhstanskaya pravda*. 17 avgust.

Vasil'ev V.A. (1915). Semirechenskaja oblast' kak kolonija i rol' v nei Chuiskoi doliny. [Semirechenskaya Oblast as a colony and the role of the Chui Valley in it] *Petrograd*. 277 s.

Gromov G.G. (2005). Metodika etnograficheskikh ekspedicii. [Methods of ethnographic expeditions] *Vestnik antropologii Instituta etnologii i antropologii im. N.N. Mikluho-Maklaya RAN*. №1(29). S.122-143. <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=47855791> (Date: 01.04.2023)

de-Lazari Konstantin Nikolaevich Sobirатели. [Collectors] <http://collection.kunstkamera.ru/entity/OBJECT/75100?person=3513101&index=2> (Date: 01.04.2023)

Grinberg I.Je. (2005). Evrei v Alma-Ata. Kratkii istoricheskii ocherk. [Jews in Alma-Ata. A brief historical sketch.] *Almaty. Tipografija «Iskander»*. 380 s.

Zhansygirov I. (2004). Kakpan. /Kop tomdyk shygarmalar zhinagy. [Trap]. *Almaty: Kazygurt*, 432 b.

Zagrjazhskii G.S. (1874). Byt kochevogo naseleniya dolin Chu i Syrdar'i [The life of the nomadic population of the Chu and Syr Darya valleys.] *Turkestanskije vedomosti*. Tashkent, №25, 28.

Leibin Pavel Salamonovich. Sobirатели. <http://collection.kunstkamera.ru/entity/OBJECT?person=3648150> (Date: 01.04.2023)

Materialy po kirgizskomu zemlepol'zovaniju. Syrdarinskaja oblast' (1911). [Materials on Kyrgyz land use]. *Aulieatainskii uezd*. Tashkent.

Kartaeva T. (2022). Kabylisadagy dasturli kazak kogamy. Kabyliisa. Kaban zhyrau. Tarak tanbaly tarlan. [Traditional Kazakh society in kabyliisa. Kabyliisa. Kaban zhyrau. Tarlan with comb marking.] *Almaty: Aspan*, 57-63 bb.

Kazaktyn etnografiyalık kategoriyalar, ugymdar men ataularynyn dasturli zhuyesi (2017). *Jenciklopediya. 5-tomduk*. [Traditional system of ethnographic categories, concepts and names of Kazakhs. 5 Volumes]. Redaktor N.Alimbay. *Almaty: Alem Damu integrasiya*. 816 p.

Kazahsko – russkie otnosheniya v XVI – XVIII vv. (1961). *Sbornik dokumentov i materialov*. [Kazakh – Russian relations in the XVII – XVIII centuries] *Alma-Ata: Izdatel'stvo ANKazSSR*, 743 s.

Sadyrbaiuly Sultangali (1996). Zhambyl zhajyndagy algashky zhariyalanymdar. [The first publications about Zhambyl]. *Egemen Kazakstan*. 19 sauir, 5 bet.

Tolebaev Myrzahan. «Kazakstan»: Ultyk enciklopediya (1998). [Tulebayev Myrzakhan «Kazakhstan»: National Encyclopedia] / Bas redaktor A. Nysanbaev. *Almaty: Kazak enciklopedijasy Bas redakcijasy*.

Prishhepova V.A. (2011). Illyustrativnye kollekcii po narodam Central'noi Azii vtoroi poloviny XIX nachalo XX veka v sobraniyah Kunstkamery [Illustrative collections on the peoples of Central Asia in the second half of the 19th – early 20th centuries in the collections of the Kunstkamera]. *Saint-Petersburg: Nauka*. 452 p.

Proskurin V. (2001). Evrei v Semirech'e (XIX – nachalo XX v.) Iz istorii evreev v Kazahstane (XIXv. – nachalo XX v.) [Jews in Semirechye (XIX – early XX century) From the history of Jews in Kazakhstan (XIX century – early XX century)]. *Sbornik statei*. *Almaty: KazgosINTI*, s.51-62.

Ushakov N.V. (2014) Cifrovoe foto- i video polevye materialy kak novaja forma muzejnyh predmetov. [Digital photo and video field materials as a new form of museum objects] *Voprosy muzeologii*. 2 (10). <https://cyberleninka.ru/article/n/tsifrovye-foto-video-polevye-materialy-kak-novaya-forma-etnograficheskikh-muzeynyh-predmetov/viewer> (Қаралған күні: 02.04.2023)

Browse the Lists of Intangible Cultural Heritage and the Register of good safeguarding practices/ <https://ich.unesco.org/en/lists> (Date: 04.10.2022).